

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 96
(18683)

2015 чылдың
сентябрь 3
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

ЭКИ ТУРАЧЫЛАРГА ТУРАСКААЛ ТУРАР!

1943 чылдың сентябрь 1-де Ада-чуртун Улуг дайынында Тыва Арат Республикадан чоруткан эки турачыларның өгүлүг тураскаалының болгаш аттарының хүнүн республика сентябрь 1-де демдеглээн.

Тыва эки турачылар кудумчузунда Салчак аның тураскаалының чанынга эрткен мигерге-хоойлу камгалаар тургузугларның, Я-ның салбырларының, кадеттеринин, х-черге дайыннарның хоочуннарының тырлыг чыскаалы-биле эгелээн. ТР-ниң ааның үрер хөгжүм оркестринин аялга-га үдеткен хүндүлүг таңныыл Россияның таш Тываның күрүне туктарын кирип-ген, элээди кадеттер Тиилелге тугун бол-тува эки турачы эскадроннуң дайынчы-тарын митинг киржикчилеринин мурну-е эрттирген.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол алынарларга байыр чедирген болгаш 72 бурунгаар Тывадан ол хан төгүшкүннүг-дошкун дайынче эки тура эскадроннуң дайынчызы аъттанган дээрзин сагын-ган. Улуг Тиилелгениң 70 чылын демдег-турар үеде коргуш чок дайынчыларга-дар кылдыр республиканың чурттакчы-рузунуң сагыш-сеткилинге артып каар бо-ну тургускан.

Азияның төвүнде бот-догуннаан аныяк-үне дайынның баштайгы хүнүнде-ле-ген сөзүн ээлээн, ынчан, 1941 чылдың-нь 22-де, Салчак Тока «Чаңгыс-даа киж-пайн, кезээде тулчур деп даңгыраавыс-рип тур бис» — деп медеглээн.

«Бүгү чүвени фронтуже, бүгү чүвени-илелге!» деп кыйгырыг кадыг-дошкун-тын чылдарында кол сорулга турган. А-вадан фронтуже 5 эшелон аъш-чемни-паш чылыг идик-хепти, дайынга ажылап-тар 50 муң аъттарны болгаш 750 муң

баш мал-маганны чыып чоруткан. ТАР-ның бүгү алдын курлавырын Совет Эвилелинге дамчыдып берген. Тываның чурттакчыла-рындан чыгган акша-биле ухар чүүлдүн 3 эскадрильязын тургускан. Тыва бодунда бар чүүлдү дөгередин харам чокка берип турган. Бистиң Тиилелгеге бүзүреливис, акы-дүма совет чон-биле найыралга шынчы чорувус-ындыг болган.

Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол тыва аъттыг шериг совет дайынчылар-биле кады Барыын Украинаның 80 хоорайла-рын, суурларын хостапкан дээрзин са-гындырган. Кадыг-дошкун демиселге 206 эки турачыларның 64-ү өлүрткен, 45-и госпитальче кирген. 97 тыва эки турачы Тывазынче ээл келген. 1943 чылдың майда дайынче чоруткан тыва танкистер сөөлүңе чедир тулушканнар, япон шеригни чылча шаварынга шүүредеки ужудукчулар Хунан-оол, Ензак болгаш Хопуя олар киришкеннер. «Эки турачыларның маадырлыг чоруунга алдар кылдыр тургузар тураскаалдың баш-тайгы дажын бөгүн салып тур бис» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. — Оларның шуптузу маадырлар-дыр! Бистиң ыдыктыг хүлээлгевис — оларны кажан-даа утпазы». Бодунуң чугаазын Тываның Баштыңы сура-лыг шүлүкчү Степан Сарыг-оолдун «Мөңгө алдар» деп шүлүү-биле дооскан.

Тайбың үеде маадырлыг чорук кылган ийи аныяк кижиге күрүне шаңналдарын республика Баштыңы ол байырлал митин-гизинге тывыскан. Сугга кижини камгалаа-рынга дидим болгаш туруштуг чоруу дээш Тыва Республиканың Баштыңының өөрүп четтиришкин шаңналын ТР-ниң ЧКА аген-тилелинде стажер Меңги Кууларга болгаш республиканың социал хандырылганың ком-плекстиг төвүнүң таңнылы Кежик Ондарга тывыскан.

Тыва дайынчыларның сактышкынның болгаш ат-алдарның хүнү-биле хемчегниң киржикчилеринге байырны «Тыва эки турачыларның салгалдары» хөй-ниити организациязының даргазы Алексей Сундуй чедирген. Бөгүнгү болуушкунну үрде манаан дээрзин ол сагындырган, чүге дээрге тыва эки турачыларга тураскаал тургузарының дугайында айтыргы ТАР-ның Биче Хурал президиумунуң даргазы Хертек Анчим-Тока көдүрүп турган, ол айтыргы мынчага че-дир шийтпирлеттинмейн келген. «Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан» деп сөстөр Тываның Чазанга, республика Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оолга хоозун сөстөр эвес, а боттук ажил-херектер-дир деп бөгүн улуг сеткил ханышкын-биле демдеглээр апаар бис» — деп, Алексей Сундуй чугаалаан.

Сактышкынның болгаш ат-алдар-ның хүнүн тургусканы дээш өөрүп четти-ришкынниң сөстөрүн Совет Эвилелинин Маадыры, эки турачы отрядтың командири Түлүш Кечил-оолдун уруунуң уруу, ТКУ-нуң студентизи Чейнеш Байкара, а ол ышкаш Ада-чуртун Улуг дайынының хоочуну Георгий Абросимовтун оглунуң оглу, Кызылдың №4 школазының 11 класының өөреникчизи Николай Абросимов чугаалааннар. Кырган-адаларының Төрээн чуртунга ынак болгаш ону камгалаар дээн чагыын төлөптии-биле күүседир дээш аныяк салгал бүгү чүүлдерни кылыр дээрзин олар бүзүрөткеннер.

Тыва Арат Республиканың эки турачы-ларының төгүлүг тураскаалының болгаш ат-алдарының хүнүңге тураскааткан митинг Тиилелге шөлүңгө чедир байырлыг чыскаал-биле доозулган. Аңаа 1941-1945 чылдарда Ада-чуртун Улуг дайынының киржикчилери дайынчыларның тураскаалына чечектер салышкынының езулалы болган.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

Көдээ ажил-агый сайыды халашкан

Көдээ ажил-агый сайыды Сергей Огнев өг-бүле бай-далы-биле албан-дужаа-лындан хостаткан. Ол ду-гайы понедельникте Чазак кежигүннеринин киржилге-биле аппарат хуралына бил-динген. Тываның Баштыңы С.И. Огневтун ажилдан хала-жырын дилээн билдиришкы-нин хүлээп ап, республикада сыын ажил-агыйын катап тургузарына кириген үлүг-хуузу дээш күрүне шаңналы — «Тыва Республиканың ал-дарлыг ажилдакчызы» атты тывыскан.

«Бодунуң төрээнери, оларның кады болгаш чаагай чоруу дээш харысалганы алган кижилерни, Сергей Ильич, билип тур мен. Өске регионда чурттап турар төрээн кижиле-ри, ачазы биле дуңмазының кадыкшыл байдалына шыңгы хайгаарал негеттинип, хууда айтыргаларны шийтпирлээ-ри-биле чоруп турар-дыр си-лер. Шийтпирни хүлээп алыр мурнунда кады чугаалажып, деңзигүүрлөп көрдүвүс. Өөрүп четтиришкынниң сөстөрүн дам-чыдыксап тур мен. Сергей Ильич Тываже ажилдап кээп, меңээ ынанган. Сыын ажил-агыйын катап тургузар дээн сорулга-высты эртемнер докторунуң күүсеткени ол. Совет Эвилелиниң буураанының соонда, изи-чыды безин чок кылдыр узуктаттыган ажил-агыйны ол катап тургускан. Ам бистиң мурнувуста сорулга — ол түңнелдерни көвүдедири. Ынчангаш шуптувустун мурну-дан Сергей Ильичинин ажил-чо-рудулгазы дээш өөрүп четтирди-вис. Ам-даа кады бурунгаарлаар дээш шупту чүвени кылыр мен. Бүдүрген чогулчалыг ажил-ижи дээш Тыва Республиканың адындан өөрүп четтиришкынниң демдээ кылдыр шаңналды тып-сып тур бис» — деп, Ш.Кара-оол чугаалаан.

«Республикаже мени чалааны дээш Шолбан Валерьевичиге чет-тирдим. 2013 чылда бир дугаар келген мен, ынчан ооң эгелекчи саналын чүүлдүгүнүп, хүлээп алганывыс ачызында онзагай объект тыптып, Тываның чуртта-кчыларына бараан болур болгаш республиканы алдаржыдар чаа бүдүрүлгө — сыын ажил-агый тургустунган. Республика-биле харылзаамны чидирбезин кы-зыдар мен. Чүге дизе, ол Алтай-биле дөмей, ийиги төрээн черим болу берген. Бөгүн Алтай биле Тыва Республиканы дыка хөй чүүлдер холбаштырган. Бот-боттарывыска чоок, төрөл чон бис» — деп, Сергей Огнев чу-гаалаан.

gov.tuva.ru-дан.

Кызылдың Президентинин кадет училищезинин сургуулдары маадыр хоорай Севастопольже аъттаныпкан!

Кызылдың Президентинин кадет училищезинин шупту 130 сургуулдары бирги улдунда маадыр хоорай Севастопольже аъттаныптар! Ооң дугайында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Вконтактеда арынында бижээн:

«Эки медээни дыңнадыры-биле далажыйн! Президентинин кадет училищезинче эрткен чылын болгаш бо чылын кирген оолдар шупту бирги улдуну Севастопольга эрттирер! РФ-тин камгалал сайыды Сергей Кужугетович Шойгунун шийтири езугаар тускай шериг самолет-биле оолдар бүрүзүнүн, эр кижинин чедип барыксаары, маадыр хоорайже ужуп үнүптерлер. Россиянын Кара-далай флотунун Качада ужал гарнизонунга, далай чадаг шеринин шериг кезээнге, Нахимов училищезинге солун практиктиг кичээлдерни ап экскурсиялаарлар. Бистиң оол-

дарыыс Севастопольга эрес-дидим, быжыг тура-соруктуң болгаш шериг чоргааралдын езулуг үлегер-чижээн көөрлер! Президентинин кадет училищези бедик билигиги, угаан-медерел болгаш сагыш-сеткил-биле сайзыраңгай кижилерни белеткээринге бүзүрээр мен. Ынаар, бирги ээлчегде, социал камгалалы кошкак өг-бүлелерден болгаш өскүстөрдөн көдээ оолдар кирип алзын дээш туржур мен».

Чаа өөредилге чылының эгезинде Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол биле Кызылдың Президентинин кадет училищезинин директору Андрей Киселев ажыл-агыйы ужуражылганы эрттирген. Училищеже сургуулдарның чаа чылдазының түннелдерин, Президентинин кадет училищезинин немелде объектилеринин тудуг чорудуун сайгарганныр.

Тывада база бир чаа футбол шөлүн ажиткан

«Күш-культура болгаш спорттун хөгжүлдэзи» РФ-тин күрүне программасында «2006-2015 чылдарда Россия Федерациясында күш-культураны болгаш спортту хөгжүдери» федералдыг тускай сорулгалыг программа-биле база бир спортчу объект Тывада тутунган. Регион бюджетинден кады акшаландырганы-биле каттай тудугнуң нийти өртээ 30 млн. 713,4 муң рубль болган.

Тываның Баштыңы кылымал шывылгы футбол шөлүнүн ажыдышканында Каа-Хем суурнун чурттакчыларына спортка белеткенир чаа шөлдүг болганы дээш байыры чедирген.

Стадионнун оруун асфальтлаан, 600 олуттуг көркүчүлөр олурар черни, футболдун бөмбүк кири тевер черин, баскетбол болгаш волейбол ойнаар шөлдүг демирлерин эптеп тургускан. Тываның Баштыңы тудугжуларга өөрүп четтиргенин илереткеш, ынчалза-даа чедир кылыр ажылдар ам-даа бардыр дээрзин айыткан: трибуна кырын быжыг материал-биле солуп, стадионнун чамдык учас-

токтарын база асфальтлап, кирер эжикти өскерттип, чиик атлетика-биле белеткенирлерге чергелешкек ыяштарны тургузуп, таарымчалыг байдалды ам-даа экижидер.

Стадион ажыдышканынын соонда шөлге маргылдаа эгелзэн. Бир дугаарында «Авырга» элээдилеринин спорт школазының бичии футболчулары биле Каа-Хем суурнун элээдилеринин чыынды командазы ойнаан. Изиг агаар ойнакчыларга халалыг болза-даа, кым-даа дүжүп бээрин бодаваан. Чидиг оюннун түннелинде суурнун чыынды командазы уткан.

Ийги оюнда Кызыл кожуун чагыргазы биле Тываның Чазаның командалары ойнааннар. Бо чылын спортчулар чаңгыс эвес удаа ужурашканнар. Сөөлгү катап Кызыл кожуун чагыргазының командалары баскетболга уттурган турган, бо удаада ону негеп алыр бодааннар. Ынчалза-даа ол бүтпээн, республиканың Чазаның командалары чараш оюнну көргүзүп, 3:2 сан-биле база катап утканнар.

Тываның Баштыңы ИХЯ-ның удуртулганын орук шимчээшкенинге хыналданы күштелдирерин сүмелзэн

Республиканың Баштыңы эрткен дыштаныр хүнде болган орук-транспорт болуушкунунун чылдаганын сайгарган.

«Оруктарда озал-ондактар талазы-биле байдал дыка нарын. Кижилер чок болуп турар. Республиканың девискээринге ОПА-ның стационарлыг пунктуларын ажыдар талазы-биле ажылды дүргедер херек. ИХЯ чокка шыдаар бис. Боттарывыстың дружинниктеривисти тургузуп, эзирик чолаачыларның машиналарын доктаадыр бис. ИХЯ-ның регионда эргелели стационарлыг постуларны тургузар ужурулуг. Тывага ОПА-ның ийи пунктузун катап тургузуп алзывысса эки. Ооң дугайында Россияның ишти херектер сайыдынга база чугаалаан мен. Ындыг болзажок ИХЯ-дан ОПА-ның стационар пунктуларын тургузары чөптүг

эвес деп харыыны болганчок-ла алыр-дыр бис. Ындыг-даа болза, Элегес-Аксинга база республиканың барыын уунда Ак деп черге оларны черле тургузар бис. Ол ийи угланышкында оруктарны эзирик чолаачылардан дуглаар. Бир эвес ол оруктарны дуглаптар болза, эзирик чолаачы кайнаар-даа барбас. Улуг орукту оол-даа, ажа ужуп-даа шыдаас. Ынчангаш Кызыл кожуун чагыргазының даргазы Валентин Иванович Ендан, Чазак Даргазының оралакчысы Артур Маадырович Монгал — ОПА пунктуларын ажылдадыр төлевилелди боттандыра ужурулуг кол албан-дужаалдыг кижилер, ону шуптузун кылыр ужурулуг силер. Даалганы күүседирирге бир ай берип тур мен. «Ак» постузу Барыын-Хемчик кожуунда» — деп, Шолбан Кара-оол айыткан.

Тываның Баштыңы студентилерге байыр чедирген

Сентябрь 1-де Тываның күрүне университетинин студентилери Улусчу чогаалдыг бажыңга чыгыры чаңыл апарган. Чаа өөредилге чылының эгелзэнин студентилеринин уран чүүл көргүзүү-биле демдеглээн. Дээди өөредилге черинин ректору Ольга Хомушкун чыылганнарга Билиглер хүнү-биле байыры чедиргеш, республикада кадрларның кол дарганы — Тываның күрүне университетинде бөгүн 819 бирги курсчулар өөренип эгелзэнин ол дыңнаткан. Бо чылын 103 доозукчу «Өг-бүлө бүрүзүнге — чаңгыстан эвээш эвес дээди эртемниг уруг» төлевилел-биле кирген.

Тыва студентилеринин одуруунда Моол, Кыдат, Франция болгаш Тажикстандан 12 хамааты немелдеп, ам ТКУ alma mater апарган.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чаа өөредилге чылы-биле бүгү студентилерге байыры чедиргеш, бодунун туружун чугаалап, сеткил-хөөнүн илередип, хөй-ле чүүлдерге өөренип, чаа-чаа эртемнерни шингээди болур онзагай назында силер оолдар деп, ол демдеглээн. Кижилер болуп тургустунарынга дыка таарымчалыг үе.

Республиканың Баштыңы сентябрь 18-те «Евразияның интеллектуалдыг алдыны» бирги бүгү делегей чергелиг аныяктар форуму ажылтынары сапандырган. Ол хемчегинин кол сорулгазы — «Азия төвү» брендине негедирди.

«Тыва кончуг улуг мультинационалдыг Азий диптин төвү болбушаан, кезээде цивилизациялар белдире бооп арткан. Университеттин эңне-тергиин студентилери ол хемчегинин организастыг кезээнге болгаш өөредилге шөлчүгештеринге идепкейлиг киржир боор деп идегеп тур мен. Университеттин

студентилери дээр-ле — тыва аныяктарның киикидикчилери-дир. Сайгарылгалыг информастыг деткимчени форум негеп турарын айтып каайн, ынчангаш интернет четкизинче боттарыңарның бодалдарыңарны, чуруктарыңарны болгаш видеоматериалдарыңарны салып турунар. Нийти күженишкениривис-биле форумувусту Азияда эңне эки форумнарның бирээзи кылдыр кылылыңар» — деп, ол чугаалаан.

Тываның Баштыңы өске, чугула теманы — бо чылдан эгелеп бир дугаар демдегеп эгелзэни Сентябрь 1-ни — Тыва Республиканың эки турачыларына төөгүнүң сактышкын болгаш ат-алдарның хүнүнүн дугайында чугаалап тура, мынча дээн: «Бо төөгүлүг хүн бистиң чоңувустун дайынчы алдары-биле ыдыктаттыңар. 1942 чылдың январьдан келдиришкени комиссиязы ажылын эгелзэрге, Тывада 12 муң совет чон Кызыл Армияже 3,5 муң дайынчыларны, оларның аразында 900 эки турачыларны чоруткан. Дайынче бүдүн-бүдүн класстары-биле чоруп турган. Фронтуже кыстар чоруп дилегни база кириген. 1943 чылдың мартта Тывадан орус эки турачы 50 кыс аъттангаш, Красноярск хоорайже көжүрүп эккелген Киевтин харылзаа училищезинге барган. Оларның одуруунда Капиталина Аврамовна Королева база бар. Дайынчы 1943 чылдың күстүн баштайгы хо-нуунда Тыва, бот-догуннаан аныяк күрүне, фронтуже кавалерийжи эскадроннун эки турачы дайынчыларын үдээн. Бистиң чаңгыс чуртутталарывыс Украинаның эжелеттирген черлерин фашистерден арыглап, алдарлыг дайынчы орукту эрткен. 6-гы гвардияның кавалерийжи корпусунун кезектери-биле

шупту тыва кавалерийжылары Украинаның 80 ху тактылыг черлерин хо Геополитиктиг өскерлиг Тюлюш Кечил-оолдун эрке команданын маадырларын сактышкыннарда даа чок кылып шыдаас.

Улуг Тирилелгениң 70 байырлаан юбилейлиг Россияның Камгалал үнези чок белек — «Ада Улуг дайынында тывала ном-документини биске Сергей Кужугетович ону кадагалап чоруун, чаңп чуртутталарывыстың маа чоруунун дугайында дара салгалдарга дамчыдыртып. Ол номну университетти дузунче, төөгү факультет дамчыткан. Эки турачы бүс салым-чолун шинчиле шинчилеп болгаш дипломдарыңа дыка-ла экириал деп чугаалаан мен.

XX чүс чылдың эңне төгүүшкүнүг дайын фзундан тыва эки турачы үш кезии эеп чанып келгенер база бистиң артапаны харааданчыг. Тыва турачылар көшкүн дайын алызында маадырлыг, чок, бердинген чоруунун д бооп арткан. Бистиң маадыр высты хүндүлөп, оларны с мөгөөри, келир салгалдарга галап арттылары — бистиң хүлээлгевис-тир.

Хүндүлүг студентилер! дар! Биче болгаш улуг чуртунарга ынак чорунар, балдарлыг маадыр төөгүвүске гаарланып чорунар. Силерге рык-чаагай, онза, солун ст чуртталганы, бүгүдөгү улуг диишкенирне күзедим!»

ЧАА САЙЫТ ЮРИЙ ТЫТ-ООЛ: «Тываның Көдээ ажыл-агый яамызы көдээ чурттакчыларга болгаш муниципалдыг эрге-чагыргага чоок болур»

Тываның көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыды Сергей Огнев халашкан соонда, ооң орнунга Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазы Юрий ТЫТ-оолду томуйлаан. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чаа сайыттын кандидатуразын көдээ ажыл-агый адырының хоочуннары болгаш муниципалдыг тургузулганын төлээлери-биле сайгарып чугаалашкан, чөпшээрешкен.

51 харлыг Юрий ТЫТ-оол республика парламентазынын депутатын соңгудуп, муниципалдыг денелге эргелеп-башкарынын эки арга-дуржулгазын алган. Көдээ ажыл-агый хөгжүлдэзинин айтырылары — ооң кол сонургалында. Муниципалдыг тургузугнун даргазы тургаш, көдээ ажыл-агый бүдүрүкчүлериң сонургалдарын камгалап, Россияның өске регионнарында болгаш Моолдун кызыгаар аймактарында АҮК хөгжүлдэзинин арга-дуржулгазын өөренип көргөн. Юрий ТЫТ-оол инженер-механик эртемниг, Улан-Удэнин көдээ ажыл-агый институтун дооскан. Регионун удуртукчузунун үнелзэни-биле, ол көдээниң чидиг айтырылары дээш кезээде сагыш аарып чоруур.

Томуйлаарының дугайында шийтирни Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол понедельникте

аппарат хуралына дыңнаткан. «Көдээ ажыл-агый блогунун ажылын организастаарын дарый эгелээр херек. Мал чеминин белеткели, кыштаглаашкын айтыры. Сергей Конзан-оолович, хүлээништирер ажылдарны дүрген болгаш дарый эгелзэннер» — деп, АҮК айтырыларының талазы-биле бодунун оралакчысы Сергей Ондарга Тываның Баштыңы дааскан.

Көдээ ажыл-агыйының чаа сайыды Юрий ТЫТ-оол, аңаа көргүскен бүзүрел дээш өөрүп четтиргенин илереткеш, аңаа хүлээндирген харысалганы ме-дереп билгенин демдеглээн.

Аппарат хуралының соонда Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол, АҮК талазы-биле ооң оралакчысы Сергей Ондар база чаа сайыт Юрий ТЫТ-оол бирги ээлчегде кичээнге салыр чугула айтырыларны сайгарып чугаалашкан. Мал чеминин белеткел кампаниязы, турум кыштаглаашкынны хандырап байдалдарны тургуз-ры, өскээр чугаалаарга, хөзүнге кааңнаашкынның уржундан ре-пионда тургустунган бергедээш-кинерни ажып эртеринин айты-рыларын чугаалашкан.

Ужуражылганың киржикчилери бо чоокку хүннерде бүгү республикага калбак хемчээлди акцияны чарлаарын дугурушкан —

тилер болгаш школачылар республиканың чурттакчылар хөй-нийти организациялар активчилерин сиген белетке-че хаара тудар. Чазактын ш-кежигүннеринге шифтээш дагдындырар.

Оон аңгыда республика Баштыңы Шолбан Кара-оол кааңнаашкыннан эңне когар болгаш күрүне деткимчези не-тинип турар хууда дузалал ак-агыйлары болгаш көдээ ак-агый бүдүрүкчүлери-биле ажы-идепкейжидерин дааскан.

«Малчыннарже онза мич-гейни углаар ужурулуг. Федер-дыг деткимче акшазы-биле чур-мал чемин садып алыр. Мал когу-биле өзээрин болдуру Кижилернин айтырынын дын-опарга дузалаар» — деп, Тыва-Баштыңы демдеглээн.

«Россияның Көдээ ажыл-агый яамызы-биле регионнун ка-ажылдажылгазын чогуумча болдура. Федералдыг яамы-негелделерин үезинде күүседи-чугула. Кол чүве — республика-көдээ ажыл-агый адырының д-дидишкенирне ам-даа арбыда-бүдүрүлгедө чедир кылдынар-чүүлдерге кичээнгейни сал-мурнады хөгжүдөр айтырым-тодаргай шийтирээр» — деп Шолбан Кара-оол чагаан.

БАШТАЙГЫ КОҢГАНЫҢ КЫЙГЫЗЫ

Билиглер хүнү

Чайгы

дыштанылга

ХӨГЛҮГ ЧАЙ ТӨНГЕН

Бо чылдың чайгы үш айында Тыва Республиканың девискээринге 213 уругларның дыштанылга лагерьлери ачылдаан, аңаа ниитизи-биле 18989 уруг хаара туттунган. Республикадан дашкаар «Океан», «Орленок», «Смена», «Артек» дыштанылга болгаш кадыкшылга лагерьлеринче база санаторлук-курорттарже ниитизи-биле республикадан 1864 уругну дыштандырып чоруткан.

ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы өскүс, инвалид база амыдыралы берге өг-бүлелериниң уругларынче улуг кичээнгеи угландырып турар. Чагытай хөлдүң эриинде «Чагытай», «Орленок» лагерьлеринге, Кызыл-Арыгның коррекциялыг школарының «Родничок» лагери, Эрзин кожунун «Чодураа», Улуг-Хем кожунда «Юность» база Крым Республиканың «Радость» лагерьлеринге 500 хире уругну дыштандырган.

21 хонук дыштаныр хүндүскү лагерьлерже путевканың ортума өртээ 2662 рубль, а хоорайдан дашкаар лагерьлериниң — 10630 рубль.

Кадык кошкак, эмчиниң учунда турар 293 уругну Каа-Хем кожунун «Отчизна», Чагытай хөлдүң эриинде «Созвездие» лагерьлеринге кадыкшылдык быжыктырган.

Дыштанылга үезинде уругларга Ада-чурттуң Улуг дайынын тирилдизиниң 70 чылынга, Россияда Литература чылынга, Тывада Улусчу чаңчылдар чылынга тураскааткан янзы-бүрү хемчеглерни организааан. ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы уругларның чайгы дыштанылга үезинде айыыл чок чоруун хандыраары-биле мониторинг чоруткан. Оң түңнелинде Тес-Хемниң «Сайлык», Чеди-Хөлдүң «Металлург» база Ак-Довурак хоорайның «Таежный» лагерьлериниң удуртулгазы оперативтиг хемчеглерни ап, видео- хайгаарал камераларын тургускан.

Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар чоннарның чаңчылдарын уругларга таныштырып өөредир сорулга-биле ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем, Кадык камгалал яамылары база Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң агентилели «Байлак» лагериниң баазына «Найрал күштүгдө төрүн чурт быжыг боор» деп республика чергелиг фестивалды эрттирген. Аңаа республиканың шупту кожуннарындан 57 уруг киришкен. Ол-ла сорулга-биле «Юность» лагеринге эрткен «Чайгы чөлээш» деп фестивалга Моолдан уруглар кээп киришкени онзагай болган.

Үезинде лагерьлерин ажиткан эки ажилдыг кожуннарда Барыын-Хемчик, Өвүр, Танды кожуннар болгаш Ак-Довурак хоорай хамааржыр. 2015 чылдың август 25-тиң байдалы-биле чайгы дыштанылгаже уруглар хаара тудары 98 хуу күүсеттинген.

Бистиң корр.

Шынар Монгуш биле Ай-Луна Сайын коңганы этсип турары.

Сентябрь 1-де бүгү республиканың школаларында бирги класстар эдип, Билиглер хүнү-байырлыг чыскаалы болгон. Бо чылын 58 муң школа-парталар артынга олуруп, өөредилгезин эгелээн. 7000 класстарчылар школаларның бир дугаар арта басып, класстар амыдыралдың агы-аңы эжиндирип кирипкеннер. Ростислав Кенденбиль аттыг республиканың уран чүүл школаларында база ол хүн улуг байырлал Билиглер хүнү. Улуг үш каат класстар девискээринде барлап чыгып шинчи кирген, өңгүрлөп, янзы-бүрү өңүг чедер, хөглүг аялга, чаңгыс хептерлиг оолдар, кыстар болгаш оларның ада-иелери, кыялар чыскаалыпкан. Өске класстардан бо школаның ыл-ы 1-ден 9 класска чедир чыскаалыг класстар бары агай. Байырлыг чыскаалче класстарчыларны диңмийтиг часкаашкыннары-биле үрүп таныштырган. Олар-бирги башкызы Чечек-Дайынчиевна Эренчин

өөреникчилерин бичии дагаа оолдары ышкаш эдертипкен

Ийиги класстың өөреникчилери башкызы Снежана Семеновна-биле.

Тумат (чадаган) биле Ай-Кара Суван (бызаанчы) ажилдап келгенин таныштырган. Олар кайызы-даа — бо школаның доозукчулары. Төрзүн школаның ажилдап келгенинге өөрүп турарын олар чугааладылар.

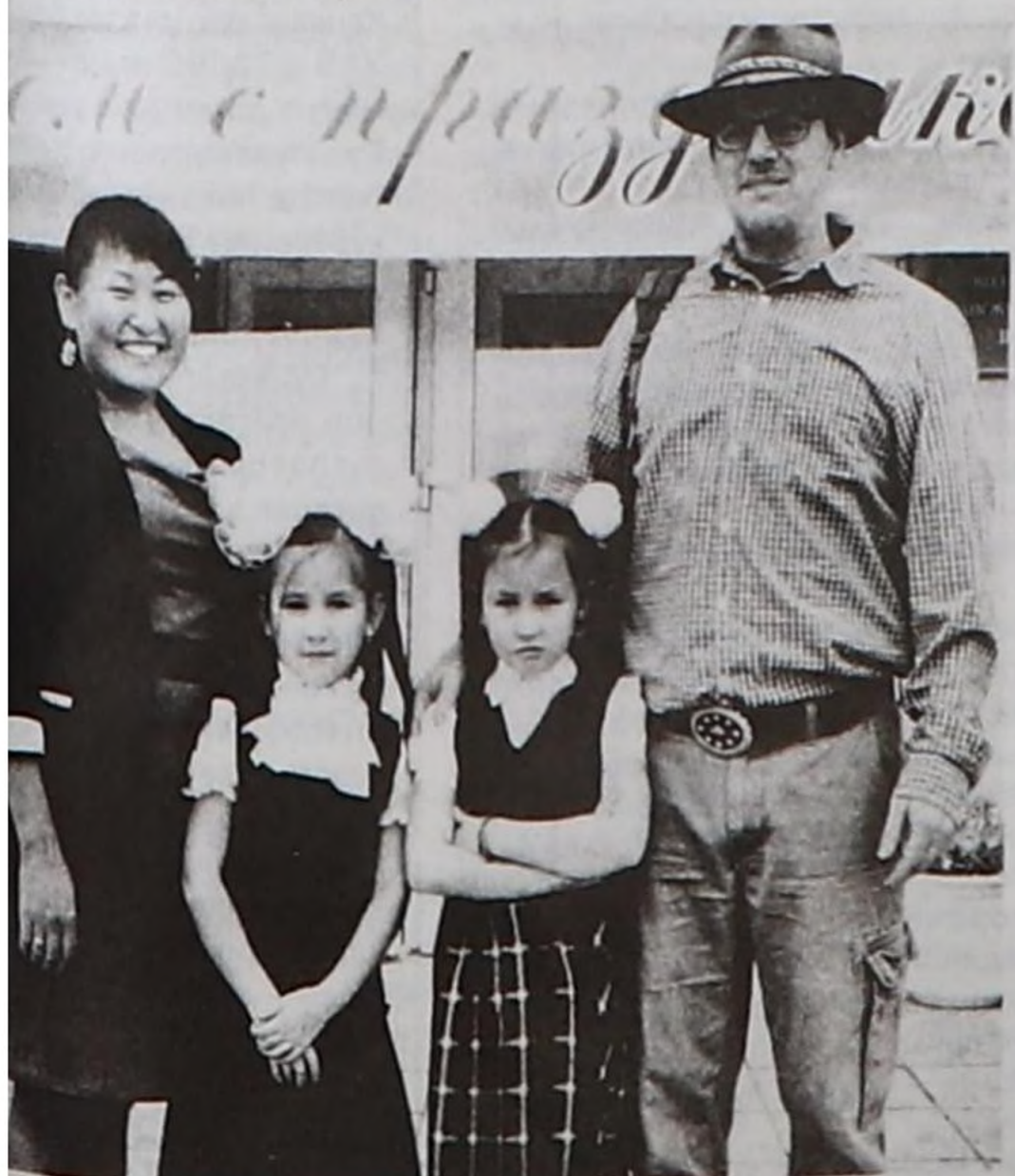
Уран чүүл школарының 9 класстың эки өөредилгелиг өөреникчизи Шынар Монгуш биргиклассчы Ай-Луна Сайын-биле чаа өөредилге чылының бирги коңгазын чыскаал ортузунга үш долган-дыр кыңгырадыр эдисти. Доозукчу 9 класстар база биргиклассчылар школа дугайында шүлүктөрнү, ырларны чыылган чонга бараалгаткан соонда, чаа өөредилге чылының бирги «Тайбың кичээлин» эрттирери-биле школаларны класстарынче чалаан.

Чыылган ада-иелер аразында Тывада сураглыг америк хөгжүмчү Шон Куирк өөнүң ишти Светлана-биле турарын көргөш, сонургап айтырдым. Олар бо школаже ийи кызын өөредип кирип турар болду. Чочагай 1 класска флейтага

Уран чүүл школарының өөреникчилери чылдың-на Россияның, Сибириниң регионнарынга болгаш база делегей чергелиг янзы-бүрү конкурстарга, фестивальдарның тилекчилери болуп келген. Чоокта чаа бүгү Россияның 50 эң-не шыларгаңай уран чүүл школаларының санынче киргени школаның улуг чедишкени, тыва чонга чоргаарал болган. Республиканың булуң бүрүзүндө келген салым-чаянныг уругларны уран чүүлге, ниити билигге өөредиринден аңгыда, оларны кижизидери, хайгаараары бо школаның башкыларының, кижизидикчилериниң чогадыкчы, чымыштыг ажилының бир онзагайы. Ынчангаш оларга Билиглер хүнү-биле байыры чедирип, чогадыкчы ажил-ижинге чедишкенин күзедим.

Алдынай СОЯН.

Михаил НОРБУНУҢ тырттырган чуруктары.

Светлана, Шон Куирктерниң ийи кызы Шончалай биле Чочагай.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың март 6-да №107 доктаалына өскерилгелер кириеринин дугайында

2015 чылдың июль 31 №375 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың март 6-да «Тыва Республиканың күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелеринин удуртукчуларының отчет бээринин чурумун болгаш Тыва Республиканың эрге-ажыктарының ажык акционерлиг ниитилелдеринин эргелеп-башкарылга органның төлээлеринин отчет бээринин чурумун бадылаарының дугайында» №107 доктаалына дараазында өскерилгелерни кириер:

1) доктаалда:

а) адында «ажык акционерлиг» деп сөстөрни «ажыл-агый» деп сөс-биле солур;

б) эге кезээнде «ажык акционерлиг» деп сөстөрни «ажыл-агый» деп сөс-биле солур, «акциялар» деп сөстүн соонга «(үлүг)» деп сөстү, «акционерлиг» деп сөстүн соонга «ажыл-агый» деп сөстү немээр;

в) 2 пунктуда «ажык акционерлиг» деп сөстөрни «ажыл-агый» деп сөс-биле солур, «акциялар» деп сөстүн соонга «(үлүг)» деп сөстү немээр;

г) 3 пунктуда «ажык акционерлиг» деп сөстөрни «ажыл-агый» деп сөс-биле солур, «акциялар» деп сөстүн соонга «(үлүг)» деп сөстү немээр;

д) 6 пунктуда «Тыва Республиканың Чазаның Аппаратының комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлдө эргелели» деп сөстөрни «Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги яамызы» деп сөстөр-биле солур.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар, «Эрге-хоойлу медээлеринин албан-езузуң интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан-езузуң сайтызынга кириер.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2011 чылдың январь 24-те №30 доктаалының 1 пунктузунга өскерилгелер кириеринин дугайында

2015 чылдың июль 31 №376 Кызыл хоорай

2007 чылдың июль 24-те «Шимчевес өнчү-хөреңгинин күрүне кадастрының дугайында» №221-ФХ Федералдыг хоойлунун 47 чүүлүнүн 3 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2011 чылдың январь 24-те «Тыва Республиканың девискээринге чер участоктарына хамаарыштыр кадастр ажылдарының эң улуг үстүкү өртектеринин дугайында» №30 доктаалының 1 пунктузунда «2015 чылдың март 1-ге чедир» деп сөстөрни «2018 чылдың март 1-ге чедир» деп сөстөр-биле солуп, өскерилгелерни кириер.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар, «Эрге-хоойлу медээлеринин албан-езузуң интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан-езузуң сайтызынга кириер.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Коммерцияга ажылгаар хөлезилел бажынын тудар болгаш ажылгаар сорулга-биле девискээрлерни шигээдиринин талазы-биле керээ чарар эргениң аукционунга, социал ажылгалдын хөлезилел бажынын тудар болгаш ажылгаар сорулга-биле девискээрлерни шигээдиринин талазы-биле керээ чарар эргениң аукционунга кирер чүүлүн эге өрттэн тодарадырының дугайында

2015 чылдың июль 31 №373 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Хоорай тудуш-кун кодексинин 55.28 чүүлүнүн 7 кезээнде дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Коммерцияга ажылгаар хөлезилел бажынын тудар болгаш ажылгаар сорулга-

биле девискээрлерни шигээдиринин талазы-биле керээ чарар эргениң аукционунга, социал ажылгалдын хөлезилел бажынын тудар болгаш ажылгаар сорулга-биле девискээрлерни шигээдиринин талазы-биле керээ чарар эргениң аукционунга кирер чүүлүн эге өрттэн (керээ чарар эргениң өрттэн) Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органының азы күрүне азы муниципалдыг өнчү болуп турар чер участоктарын тускайлаар кылдыр төлээлеткен тус чер бот-башкарылга органының шийтпири-биле тодарадырың доктаадып тургузар.

2. Коммерцияга ажылгаар хөлезилел бажынын тудар болгаш ажылгаар сорулга-биле девискээрлерни шигээдиринин талазы-биле керээ чарар эргениң аукционунга, социал ажылгалдын хөлезилел бажынын тудар болгаш ажылгаар сорулга-биле девискээрлерни шигээдиринин талазы-биле керээ чарар эргениң аукционунга кирер чүүлүн эге өрттэн (керээ чарар эргениң өрттэн) аукционга садар чүүлүн Россия Федерациязының өртек доктаадып тургузар ажыл-чорудулга дугайында хоойлужудулгазында доктаадып тургусканынга дүүштүр аукцион эрттиреринин дугайында дындадыгы парлаан хүнге чедир алды айдан эрте эвесте рынок өрттэн тургузарының аргазы-биле тодарадыр.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар, «Эрге-хоойлу медээлеринин албан-езузуң интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан-езузуң сайтызынга кириер.

4. Бо доктаал ону албан-езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Назы четпээннеринин херектеринин болгаш оларның эргелерин камгалаарының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында ведомстволар аразының комиссиязының дугайында

2015 чылдың апрель 1 №151 Кызыл хоорай

1999 чылдың июнь 24-те «Назы четпээннеринин хайгаарал чок чоруунун болгаш херек үүлгедиишкнеринин профилактика системазының үндэзиннеринин дугайында» №120-ФХ Федералдыг хоойлунун 11 чүүлүнге, 2013 чылдың ноябрь 6-да Россия Федерациязының Чазаның «Назы четпээннеринин херектеринин болгаш оларның эргелерин камгалаарының талазы-биле комиссияларның дугайында» №995 доктаалына, 2004 чылдың декабрь 29-та Тыва Республиканың «Тыва Республикага назы четпээннеринин хайгаарал чок чоруунун болгаш херек үүлгедиишкнеринин профилактиказының системазының дугайында» №1165 УХ-1 Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Назы четпээннеринин херектеринин болгаш оларның эргелерин камгалаарының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында ведомстволар аразының комиссиязының дугайында дүрүмнү болгаш оон составын бадылаар.

2. Күжүн чидирген деп санаары болза:

2002 чылдың май 14-те Тыва Республиканың Чазаның «Тыва Республикага назы четпээннеринин хайгаарал чок чоруунун болгаш херек үүлгедиишкнеринин профилактиказының күрүне системазының ажыл-херектерин башкаарың хандыраарының болгаш оларның эргелерин камгалаарының дугайында» №282 доктаалы;

2004 чылдың февраль 10-да Тыва Республиканың Чазаның «Назы четпээннеринин херектеринин болгаш оларның эргелерин камгалаарының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында ведомстволар аразының комиссиязының составына өскерилгелер кириеринин дугайында» №161 доктаалы;

2005 чылдың апрель 6-да Тыва Республиканың Чазаның «2002 чылдың май 14-те Тыва Республиканың Чазаның «Тыва Республикага назы четпээннеринин хайгаарал чок чоруунун болгаш херек үүлгедиишкнеринин профилактиказының күрүне системазының ажыл-херектерин башкаарың хандыраарының болгаш оларның эргелерин камгалаарының

дугайында» №282 доктаалына өскерилгелер кириеринин дугайында» №439 доктаалы;

2011 чылдың июнь 23-те Тыва Республиканың Чазаның Тыва Республиканың Чазаның 2002 чылдың май 14-те №282 доктаалына өскерилгелер кириеринин дугайында» №401 доктаалы;

2013 чылдың июнь 5-те Тыва Республиканың Чазаның «Назы четпээннеринин херектеринин болгаш оларның эргелерин камгалаарының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында ведомстволар аразының комиссиязының составына өскерилгелер кириеринин дугайында» №339 доктаалы;

2014 чылдың январь 22-де «Тыва Республиканың Чазаның 2002 чылдың май 14-те №282 доктаалына өскерилгелер кириеринин дугайында» №14 доктаалы.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар, «Эрге-хоойлу медээлеринин албан-езузуң интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан-езузуң сайтызынга кириер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы А.ДАМБА-ХУУРАК.

2015 чылдың апрель 1-де Тыва Республиканың Чазаның №151 доктаалы-биле бадылаан

Назы четпээннеринин херектеринин болгаш оларның эргелерин камгалаарының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында ведомстволар аразының комиссиязының составы

О.Д. Натсак — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы, даргазы; К.А. Бичелдей — Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем сайыды, дарганың оралакчызы;

Д.А. Донгак — Тыва Республиканың «Ажыл-агый эргелели» күрүнениң бюджет албан черинин документация хандырылга килдизинин башкарыкчы специализи, секретары;

С.Н. Аракчаа — Тыва Республикада уругун эргелеринин талазы-биле төлээ (дугуржулга езугаар);

В.Д. Бельмач — Шииткел күүселдезинин федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелинин начальниги (дугуржулга езугаар);

О.В. Доржу — Тыва Республиканың саңхөө сайыдының оралакчызы;

Э.В. Доржу — Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының бирги оралакчызы;

С.И. Емельянович — Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының оралакчызы;

Л.Ы. Кара-Сал — Тыва Республиканың Баштыңының Администрациязының болгаш Тыва Республиканың Чазаның Аппаратының муниципалдыг эрге-чагырга-биле болгаш хамааты ниитилел черлери-биле ажил талазы-биле департаментинин начальнигинин оралакчызы;

Р.Б. Күжүгет — Тыва Республиканың Өг-бүлө болгаш уруглар херектеринин агентилелинин директору;

А.Ф. Лобанов — Тыва Республика талазы-биле иштиги херектер сайыды (дугуржулга езугаар);

В.М. Макаров — Россия Федерациязының наркотиктер сайгарарына контроль талазы-биле Федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелинин начальниги (дугуржулга езугаар);

Э.Б. Мижит — «Улуг-Хем» журналдың кол редактору;

Т.Д. Монгуш — Россия Федерациязының Президентизинин Сибиринин Федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлээзинин аппаратының Федералдыг инспектору;

Ю.О. Ооржак — Тыва Республиканың Аныктар херектеринин болгаш спорт талазы-биле сайыды;

А.А. Стороженко — Тываның күрүне университетинин өөредилгеден дашкаар ажил болгаш социал айтырыглар талазы-биле проректору (дугуржулга езугаар);

А.К. Тамдын — Тыва Республиканың культура сайыды;

В.Т. Ховалыг — Кызыл хоорайның мэри (дугуржулга езугаар);

А.С. Шоюн — «Сылдысчыгаш» солунун кол редактору.

«ДЕМНИГ СААСКАН ТЕР ТУДУП ЧИИР

Россияның төп ТВ көөрге, аарыг ажы-түзү көргүзөр акция эпти-ле чарлай бээр. Оны телевизорга тырып көргүзө бээр, дыг-даа кижиге кээр, сеткилдиг болганда төлчө, ыя-даа бол дэвээш-биче акша-төгөр чорудуп чыдар боор чдир.

Бодунун телефон да акша-хөреңгизин дүргени-биле дуза катар акцияны Тывага ганизастап кылыры кхире берге ирги? Ону бик сенаторуванстан, Күрүнө мазында Тываның чоңу эрге-ажыын камгалап ту депутадывыстан бол бо талазы-биле харык галыг кижилерден орта застап бээринин арга бодап көөрүн дилеп, налдап оор кижиге бир эвес Тывага моб телефондан аарыга гаткан чаш төлдерге д кадар смс-акция туруп к болза, та чеже ажы-төл амы-тынын, кадыкшыл демнежип тургаш, камгалгы дег-дир. Бо айтыры эчизинге чедирип, бот дырып көөрүн хамаарж ажилдакчылардан «Шь солунну дамчыштыр иде диледим.

Владимир ООРЖИ

АЖЫРЫМ-ЧЫНЫҢ АВТОМАШИНАЗЫН ТҮР ХАВЫРГА

Хоойлуга чөрүштү аңнап чораан ажырым кижинин транспорт хере селин түр хавыраары дугайында айтырыгн прокуратура көдүргөн.

Истелгеден баш уду илерээни, РФ-тин КК-зин 258 чүүлүнүн 1 кезээни «а» пунктузу-биле буру даттырып турар Евгений Кашпык-оол дээрзи бодуну УАЗ-220695 машиназы мунуп алгаш, ийи сыын хоойлуга чөрүштүр даяла болгаш Тыва Республиканы күрүнениң аңныар фондзунга 210 муң рубль хө чээлдиг когаралды чедирген.

Ол когаралын Кашпык оол эгитпээн. Оон өрөзи дуглаары-биле аңаа өнч эргелиг хамааржыры УАЗ-220695 машиназын түр хавыраарының дугайында айтырыгны суд мурнунга тургускан. Тожунун район суд ол кожуунун девискээрин кеземче херээн истеп турган истекчинин машинаны хавыраарының дугайында күрүне ялалакчызының деп кээни дилээн хандырган. Өрөзин төлөгигеже автомашинаны бодунун ажылгаарын, ону өске кижинин эргези кылдыр бүрүткедирин оон ээзинге хораан.

Аяс ОЧУР

Тожу районунун прокурорунун оралакчызы.

Хоочуннар аравыста

БҮГҮ НАЗЫНЫНДА ЧОНУ-БИЛЕ

толина Полтавцева — Күш-ажыл яамызының сайыдының оралакчысы, Лидия Якушина — Кызыл хоорайның Чонну ажилга хаара тудар талазы-биле төптүң директору, Галина Алексеевна Сюрюн, Зоя Доржуевна Монгуш — Культура яамызының ажилдакчылары, Лидия Иргит — «Тываның херэзженнери» деп радио-дамчыдылганын автору, радиожурналист, Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, ТР-ниң Культура яамызының алдарлыг ажилдакчысы, Уран-кыс Ондар — ТР-ниң Өөредилге яамызының сайыдының оралакчысы, Нина Шишминцева, Галина Забелина — ТКУ-нун башкылары, төөгү эртемниң кандидатары, Чойганмаа Баталова — Көдээ ажил-агый яамызының килдиз эргелекчизи, Тамара Мунзук — ТКУ башкысы, Мария Оюн — республиканың хоочуннар чөвүлелиниң даргазының оралакчысы, Капитолина Ооржак, Алдын-кыс Комбу Чазак ажилдакчылары турган. Кол адырларның төлээлери бюро кежигүнүгө турган болгаш ажил кылырынга эптиг.

чылда өг-бүлезиниң аайы-биле Тожуе көжер апаргаш, бот-өөредилгеже шилчээш, ында сес чыл школазынга биология башкылай берген. Дыл-домаа шыырак, организаакчы талантылыг аныяк специалисти дараазында чылдан эгелеп Тожунун комсомол райкомунун бирги секретарынче депшкен. Институтун 1968 чылда дооскан, беш чыл дургузунда чон ортузунга дуржулгасы улгадып, быжыга берген И. Ш. Очурну Чазактын айтышкыны-биле 1971-1973 чылдарда Новосибирскиниң партияның дээди школазынче өөредип чоруткан. Ону дооскан соонда, партшугум-биле кайнаар чорударыл, ынаар ажилдаар — хүлээлге ындыг. 1973-1976 чылдарда Өвүрнүн партия райкомунун агитация, пропаганда килдизин эргелекчилеп турда, 1976-1981 чылдар аразында Барыин-Хемчиктин херэзжен чон аразына ажил чорудар килдизче томуйлаан. Ол үеде чоннун чаартылгаларже көрүжү сонугралдыг турган болгаш ажил-иш бедик көдүрлүүшкүнүг чоруп турганын сактып орду. Улаштыр ол-ла кожуунга агитация-пропаганда килдизинге, идеология талазы-биле секретарына ажилдааш, 1991 чылда партия обкомунун чорутканы-биле Тандының партия райкомунун идеология ажилына чедер берген. Ол-ла чылдың август 19-та Россияның Президентизи Ельцинниң чарлыгы-биле КП дүшкен. А Ирина Шекпер-ооловна ТР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң шийтири-биле республиканың күш-ажыл комитетиниң оралакчызынче шилчиткен. 2010 чылга чедир аңаа ажилдаан. Ам оон бодунун сактышкыннары.

Херэзженнер эвилелинге ажилым

1996 чылда мени Тываның Херэзженнер эвилелиниң даргазына соңгаан. Ону 1996-2008 чылга чедир удуртум. Ол үени сагынмас аргам чок. Партия дүшкен соонда, бүгү-ле хөй-ниити организациялар 5-6 чыл ажыг ажилдавайн турган. Хөй-ниити организация — херэзженнер чөвүлелдери база дүшкен. Ынчалза-даа ол ажилга ажилдап, ону удуртуп чораан даргалар, хөй-ниитичилер хоочуннарга даянып алгаш, кожуун, суур бүрүзүнге херэзженнер чөвүлелдерин тургускаш, ажилдай бердивис. Он ийи чыл иштинде дыка хөй янзы-бүрү, онза, солун ажилдарны херэзжен чон аразына кылып келгенивисти Тываның бүгү чону, херэзженнери билер, утпаан боор.

Биске дыка улуг деткимче кылып, дем-биле ажилдап чораанывыс Людмила Волгина — Кызыл хоорайның мэриязының оралакчы даргазы, Татьяна Ондар — кадык камгалап сайыдының оралакчысы чораан, Нина Серенот «Тываның херэзженнери» деп солунунун редактору турган, Екатерина Матвеева — Чазак Даргазының социал айтырыының оралакчысы турган, биске деткимчени кылып, кады ажилдап чораанывыс Татьяна Ондар — республиканың МСЭ-зиниң даргазы, идепкейлиг ажилдап чораан, Чодураа Донгак — ИХЯ-ның полковник эрге-дужаалдыг идепкейлиг ажилдакчысы, Татьяна Сандакова — Кызыл кожуунун Каа-Хем суурунун чагырыкчысы турду, Валентина Күжүгет — Чазактын ажилдакчысы, Капи-

куннарлыг, төөгүлүг херэзженнер-биле ужуражылгаларны эрттирип турган бис. Польшада чурттап чоруур тыва херэзжен Саида Сичек, Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүннери, моол идепкейлиг херэзженнер-биле ужуражылгалар болуп турду. Оон бир солун чүүл Москваның мэриязының оралакчы даргазы Людмила Ивановна Швецова-биле ужуражып, тыва херэзженнер дугайында чараш альбом үндүрер дээн сорулгамны аңаа чугаалап, дузалажыр кылдыр дилгени кылдым. Людмила Ивановнаның деткимчези-биле Москваның мэри Ю.М. Лужков-биле ужуражыр аргалыг

бооп, альбомну үндүреринге дузалажырын Ю.М. Лужковтан дилээним ол. Оон ол альбомнун македин тудуп алгаш, дараазында чедер бээримге, альбом үндүрер «Атлантида 21 век» деп издательствонун даргалары күүседикчилери-биле ужуражып, бүгү чүвени дугурушканым ол. Оон соонда 2000 чылда «Азия төвүнүн херэзженнери» деп өңүг, чараш альбом үнгени ол-дур.

Өг-бүлө хүнүн таварыштыр Россияның Президентизи В.В. Путин-биле ужуражыр кылдыр «Эң эки өг-бүлө» деп мөөрейниң тилекчилерин Кремльче чорудуп турган бис. Безъязыковтарның өг-бүлөзи биле В.Х., Р.Б. Күжүгеттерниң өг-бүлөзун чоруткан бис. Тываның Херэзженнер эвилели Москва хоорайже 2006 чылда 40 делегат ап алгаш, Россияның Херэзженнер эвилелиниң 15 чылдаан юбилейинге чорааш, Тываның херэзженнериниң уран-шевер холдарының делгелгезин, концерт программаны көргүскен. Ол үеде Москвага Тываның Шагаа байырлалы болуп турган. Аңаа даштыкы чурттардан аалчылар хөй-биле киришкен. 2007 чылда Хакасияның «Алтынай» дээр херэзженнер организациязы-биле дугуржуп алгаш, Хакасияның сайыды Балахчина Надежда Перфильевнаның деткимчези-биле концерттиг, делгелгелиг дуржулга солчуп турдуvus.

2012 чылда Кызыл кожуунун херэзженнер даргазына ажилдап тургаш, ол-ла даргалар-биле сүмележи, аравыста ийи катап дуржулга солчуп четтис. Баштай Хакасияның Аршаново суурунга дүк кагарын болгаш оон янзы-бүрү чүүлдер кылырын өөренип көргөш, оларның аш-чем, уран-шевер холдарының делгелгезин, концертин көрдүvus. 2012 чылдың августа Хакасияның делегациязы Тывага келгеш, дүк кагарын, оон аңгы-аңгы продукцияны кылырын көргөннер.

Тываның Херэзженнер эвилели даштыкы херэзженнер-биле чаңгыс эвес удаа ужуражып турган. Моол Республиканың Убса-Нур аймааның Херэзженнер эвилелиниң чалааны езугаар моол херэзженнерни хлеб, кондитер продукцияларын кылырын, баш таарарын,

идик-хеп быжар, даараарына өөредип, дуржулгавыс көргүзүп, чеди хонук өөредилгени эрттирдивис. Тускай мергежилдиг херэзженнерни эдертип алгаш, Тываның херэзженнериниң аразына спортмассалыг, культурулг ажилдарны чорудуп, спартакиадаларны, делгелгелерни чылдың-на эрттирип турган бис. Кожууннарже үнүп, херэзжен чон ортузунга ажилдарны, дуржулга солчулгаларын эрттирип турган бис.

2006 чылда Иелер хүнүн таварыштыр Тываның үш иелери Москваже иелер форумунче делегаттар кылдыр Тываның Чазак, Херэзженнер эвилелиниң саналын езугаар чорааннар.

Раиса Шончалаевна Ооржак — «Тывастатуправлениениң» ажилдакчысы, дөрт оолдар, кыстарның авазы;

Людмила Шаңгыровна Тасоол — 12 дугаар школаның директору, бир оолдун, бир кыстың авазы, хөй-ниитичи, үлгерлиг ава, удуртукчу;

Сара Монгушевна Ооржак — беш оол, кыстарның, он үш уйнуктарның төлөпиг авазы, кырган-авазы, Тываның бир дугаар Президентизиниң өөнүң ишти, хөй-ниитичи, ТР-ниң Дээди Хуралының социал политика комитетиниң даргазы, республиканың Херэзженнер эвилелиниң оралакчы даргазы, Тывада Россияның уруглар фондунун салбырының даргазы турган. Сара Монгушевна делегацияның удуртукчузу чораан.

Бо үш ие Москвага иелер форумунга кирип, Советтер бажынының залына РФ-тиң Президентизи В.В. Путинге ужурашканнар. Оон соонда Россияның Херэзженнер эвилелиниң 15 чыл оюнга делегат бооп 40 кижичораан. Оларның аразында үстүнде кижикчилер, Эдегей бөлүүнүн удуртукчузу Кимаа Чозаровна Донгак, Аян Мандан-Хорлуу, Галина Сюрюн баштаан Т.Б. Куулар, Л.Л. Волгина, Л.Н. Хаджиева, Б.Х. Ооржак. (Чөөн-Хемчиктен), Р.Б. Доржу (Эрзин) В.Ш. Салчак — ус-шевер холдарның делгелгезин Маргарита Ооржак баштап чораан. Менди-чаагай үре-түннелдиг чорааш келдивис. Мээң-биле Сара Монгушевна юбилейлиг съездиге санал берип, байыр чедирип, суй белектерни берген бис. 12 чыл дургузунда төөгүлүг болуушкуннар-ла хөй. Москва, Санкт-Петербург, Иркутск, Красноярск хоорайларга форумнар, семинарлар, конференцияларга Тываның Херэзженнер эвилелиниң идепкейчилери кирип чораан. Ынчан мээң оралакчы турган Л.Н. Полтавцева-биле фотоальбомнун македин дужаар дээш Май 9 байырлалына дужа берген бис. Москваның мэриясы биске Тиелелге хүнүгө тураскааткан Кызыл шөлге парад көөрү-биле чалалгалар берген. Ол онза болуушкунга кирип аас-кежиктиг болдуvus. Б.Н. Ельцин Президент турда, Кызыл шөлче чалаттырып, үш-дөрт кижичедип чораан бис. Дыка солун концертти көргөш, Кремльге экскурсиялап, залдарны кезип көрдүvus. Кижичи бүрүз Москва, Кремль көөр эвес. Ону мен аас-кежик деп санаар чордум.

Нина СЕРЕНОТ.

ҮЖҮК ЧОКТА, ҮҮЛЕ БҮТПЕС

Амгы үеде, шынап-ла, ындыг, чүнү-даа кылырда, үжүк-бижик — билиг херек. Үжүк чокта — үнүн чок, бижик чокта — билиин чок. Ындыг болганда, үжүк чокта үүле бүтпес!

Үжүк чокта, үүле бүтпес,
Үе-шагның хоойлузу ол.
Ыя ону ояр чөр чок,
Ыяш-даш-даа үңгүр-ле сен.

Ам-на бөгүн сайзыралда
Аян кирген тутсуп ор бис.
А боттун үжүк-бижиин
Ам-даа чаяап шыдаван бис.

Түрк, моол, латин үжүк
Дүүшпес болган, чадашкан бис.
Чүглө орус алфавитти
Чүгленипкен тутсуп ор бис.

Орус чурту — Россия,
Ооң үжүү — кириллица.
Олардан бис кажанда-даа
Ойта дүжүп шыдаван бис.

Улуг Куль-Тегинниң руник-
тиг бижи V-VIII чүс чылдарда-
ла биске билдингир турган.
Бөмбүрзектен тывылган 150

мелегей деп болбас. Биске ру-
ника-даа, таңгыт-даа, моол-даа,
кириллица-даа, иероглиф-даа
алфавиттер турган, оларны
чоннун чүглө чамдык кезектери
чепсек кылдыр ажыглап турган.
Анаа улуска ооң ажыы-даа, хе-
рээ-даа чок үе турган.

Чогум бодувустун төрзөн
бижиивистиң чок турганы шын.
Ону чогадып алыр дээн орал-
дажышкыннарывыс чүглө
1930 чылда баштайгы түңнелди
берген. ТАР Чазааның июнь 28-
те үндүргөн декреди-биле ол
бижиивистиң оруу ажыттыгын.
Николай Поппениң чаа түрк ал-
фавиттен үндезилээн «эрги-ты-
ва» бижиивис ол — чоргааран-
чыын!

«Тыва бижик тывылган!» деп,
Тывызыксыг кыйгы үнген.
Үениң бир эргилдези
Үжен чылда ынчаар болган.

Чечен чогаал, культура-даа,
Черле хамык амыдырал
Чечектелип, чөлзүштөлип,
Чедишкынче хере баскан.

Уттунмас бо ажыдышкын
Угаанывыс чырыдыпкан.

дээн ышкаш, бо эрги-тыва бижик-
тен өнемчээш, кириллицаже ки-
рипкен бис. Бистиң өөредилгеже
чүткүлүвүс оон эгелзэн, уламчы-
лаан болгаш улам-на күштөлгөн.

АЛФАВИДИМ

Үжүктөрүн адап тургаш,
Үжүглөптер алфавидим.
Чажымдан-на өңүктөшкөш,
Чарылбастаан алфавидим.

Эртем-билиг, угаадыгның
Эге дөзү — алфавидим.
Эрткен, амгы, келир шагның
Эртинези — алфавидим.

Карактарым ажыдыпкан
Кайгамчыктыг алфавидим.
Угаан-билим ужу болган
Ужурлуг-ла алфавидим.

Алфавидим эвес болза,
Аксым ашпас амытан мен.
Үжүк-бижиим эвес болза,
Үнүм үнмөс үгүлүт мен.

Алфавидим ачызында
Амыдырал көрүп чор мен.
Үжүк-бижиим ачызында
Үүле-хөрээм кылып чор мен.

калды М. И. Исаевтиң «Языковое
строительство в СССР» (М. 1979.
с. 111–112) деп номундан көрүп бо-
лур. А 92 харлыг Поппе боду аме-
рик эртемден Ральф Лейтоннун
чагаазына 1989 чылдың сентябрь
10-да мынчаар харыылаан: «Вы
спрашивали меня о тувинском ал-
фавите. Я был автором тувинско-
го латинизированного алфавита,
введенного в 1930 году».

1943 чылдың сентябрь 8-те
ТАРН ТК (С. Тока) биле ТАР-ның
Сайыттар Чөвүлелиниң (А. Чым-
ба) каттышкан доктаалы үнген.
Ында латинчигинген (эрги тыва)
бижиктен орус алфавитче (кирил-
лица) 1943 чылдың октябрь 1-ден
1944 чылдың май 1-ге чедир бүрүн
шилчиин айыткан. Ынчангаш
орус күрүнениң, орус чоннун ачы-
зында ам-на тыва чон езулуг үжүк-
бижиктиг болган.

«А» деп үжүк билбес чонга
Алфавидин Русь берген.
Үжүктөрүн таарыштырып,
«Ү»-нү, «Ө»-нү, «Ү»-ны немзэн.

Кириллица шуптувуска
Кирер эжиин ажыдыпкан.
Оруувусту, мээвисти
Орус бижик чырыдыпкан.

Саазынаг шак-ла мынчаар
Сагыжывыс тө каап чор бис.
Эртем-билиг эзремде
Эштип, шымнып, карбап чор
бис.

Бижик-биле билиргөжир
Бистиң шагның магаданчыын.
Дылы, бижи сайзыралда
Тыва чонум чоргааранчыын!

ЭҢ-НЕ ДЭЭДИ ЭРТИНЕВИС

Эртинелер бисте элбек,
Эргек базып, санап четпес.
Эң-не дээди тостун бири
Эргим тыва дылывыс бо.

Тыва дылга өртек турбас,
Тыныжывыс, тынывыс ол.
Тываларны тыва кылган
Тывызыксыг хуулгазын ол.

Тыва чугаа турбаан болза,
Тывалар-даа турбас ийик.
Тыва дээр чурт, тыва бижик
Тывылбас-даа турган ийик.

«Эртин» дээр сөс-даа болза,
Эн черден төрүттүнмээн.
Эртинелер аттары-даа
Элеп четпес тыва дыл бо.

Ырлаар, бижиир, чугаалажыр,
Ынакшыжар дылывыс бо.
Херек болза дайзынны-даа
Хере шааптар доктаавыс бо.

Ол чок болза, хөөмей-сыгыт
Ораннарга чаңыланмас.
Эргим тыва дылывыс ам —
Эң-не Дээди Эртиневис!

34-ЛЕ ҮЖҮКТҮГ БИС

Тыва кижиниң аажы-чаңы, ээл-
дээ туржук, чугаа-сөзү безин чым-
чак. Ону ынчаар чымчандып
турган үннер (үжүктөр) — кадыг
(ь) болгаш чымчак (ь) демдектер.
Бо демдектерни чугаавыстың
(үнүвүстүн) аайы-биле кадыг ажык
үжүктөрнүң (а, ы, о, у) чанынга
демдекти салып, чымчак ажык
үжүктөрнү (э, и, ө, ү) чанынга чым-
чак демдекти ажыглап тургаш, 36
үжүктүг бис дижип турган үевис
база бар. 33 орус, 3 латин, каттыш-

Латинчигинген эрги тыва
амгы парлаганың үнде-
болган.

тыр 36 үжүктүг алфавитче
чылдың октябрь 1-де ши-
бис.

Тыва дылдың сөс бүрү-
чак болганындан бижиин
саазын чарыгдаттынар дэ-
кол-ла чүве — ийи дем-
кайызын бижиин ылгаары-
ге дээш Тыва Автономнуг
Чөвүлелиниң күүсому бо.
Чарлы-биле чымчак де-
ти шуут ап каапкаш, кадыг
декти 9-ла (аът, эът, чаъс,
каът, дүш, чүк, аш-чем,
сөске ажыглаарын 1961 ч.
дүрүмчүткен. Ол чөп, ын-
даа оон бээр чымчак э-
хоюг чугаавыс кадыраан,
куураан, чамдык сөстөрнү
ры безин нарыыдаан. Ам
35 үжүктүг бис. А кадыг де-
ти үжүк дивес дээр болзу-
мырыңай-ла 34 үжүктүг алф-
биле 72 чыл чурттап чор бис.

Хөй-ниитичи болгаш э-
ден сайыдывыс Каадыр
Бичелдей «Сай дашта са-
сеткил хонаштары» деп н-
меңээ хайырлаан. Ында ч-
кадыг демдек ажыглапты-
даа болза, номчукчуну сөст-
чимчадыр адаарынче, чүг-
чимчак, хоюг болдурарынч-
ном ыдалап турар.

Аьда-иьдемге,
Арат-чонумга,
Аал-чуьртумга,
Алган эжимге,
Аьжы-төлүмге,
Ал-бодумга
Тураскааттым.

Бо аргаже болгаш эрги
жикче эглирин чогаалчывыс
зыл-Эник Кудажы, Чап Чү-
суглар база кыйгырып тур-
нар. А мээң, херек кыр-
болдунмас-даа болза, бо кы-
рыга каттыштырган үлүүм б-
бичелдейлеп бижиир арга.

Бичелдейлеп бижиир арга
Бижиттинмээн хоойлуусу
Бир муң тос чүс алдан бир
Биске ону хоругдап каан.

Оон бээр-ле тыва бижик
34-ле үжүктөрлүг.
Олар-биле амыдырал,
Үүлевис кылып чор бис.

Кадыг демдек, чымчак дем-
Катап биске чөдип келзе.
Дылывыс-даа чымчаш кы-
Тывазыывыс дыңзыш кы-

Дээрде Бурган өршээр бол-
Демги хоойлу эглир болза.
Бижик, чугаа чоокшулажы-
Бичелдейлеп, хөгжүүр бол-
Чооду КАРА-КУС
Кызыл хоор

Тыва бижик өөренир бөлгүм, башкызы А. А. Пальмбахтың шынзылга бижиин өөредип турары
самбырада сөстөрдөн көстүп тур. 1930 чыл.

хире руниканың барык-ла шуп-
тузу (105-жи) — Тывада! Бир ын-
дыг тураскаал-бижикти Самагал-
дай школазының өөреникчизи
чораан Юрий Аранчын, ийиги
курстун студентизи тургаш-ла,
бодунун төрүттүнген кыштааның
чанында Сайгынның Кезек-Те-
ректе көжээден 1950 чылда
номчуп үндүрүпкен. Ынчангаш
тываларны шуут үжүү чок — үт
мелегей, бижи чок — мирит

Бижиир, номчуур, санаар

салым

Биске ынчаар чаяаттыгын.

Саазын-биле чугаалажыр
Салым-чолдун магаданчыын.
Дылы, бижи боттуу болган
Тыва чоннун чоргааранчыын!

Ам-на алфавиттиг болуп,
амыраан бис. «Өөредигден
өөделээр, өттүнгүден өнемчиир»

Латинчигинген чаа түрк алфа-
витке үндезилеттинген эрги тыва
бижиивис 1930 чылдың июнь 28-
тен 1943 чылдың октябрь 1-ге че-
дир ажыглаптыгын. Ооң кол чогаа-
дыкчызы — Николай Николаевич
Поппе (08.08.1897—08.07.1991). «В
1928 г. видными советскими уче-
ными Е. Д. Поливановым и Н. Н.
Поппе были составлены проекты
тувинского алфавита» деп бадыт-

Сөглээн сөс —
керткен ыяш». *(Тыва улустун үлөгөр домаа).*

МӨЗҮ-БҮДҮШТҮГ, ТУРА-СОРИКТУГ

Улусчу езу-чаңчылдар чылынга

Хендербе адының аксын ээй сол,
Хоксу тайгазының кырынче үнүп
дужаштыр ужуп чоруур эзирже
тура. «Бо-даа тайга-таңды кужунуң
тин чоргаарын. Хову кужу дээлдиген
на чалгынын харипкенде, бир-ле
каанды, кылытып баткаш, сир-
чоруй, теп алыр-ла болгай. Эзир
кураганын чайлыг-ла көдүрүп чо-
ро болгай» — деп боданып тура, сын
да чаттыла берген хоюн эргилдир
сыгыра кааптарга, хой кыйгыны
дег, эглип келди. Ол бир мындыг
сыгыны кырган-ачазы Мөңген чугаа-
нанын сактып келген.

Эзир аңы кижиниң бичии, чаш үңгеп
олгун тепкеш, ыңай болган. Ол
төлдү, ой, та чүү деп бодаан! Таваар
тып чоруткаш, уязында оолдарының
аппарып ап-тыр.

Аңы аткан аңының улуг төжүн уядан
эвес көскү черде чиңгис кырынга
боозун шыгаай туткаш, манап
Эзир ону билген дег, чаш төлдү
чиңгис кырынга салгаш, ужуп чо-
Аңы олгун алгаш чаныпкан, а эзир
теп алгаш, уязында ажы-төлүңгө
дээр чораан. Кайгамчык та-
аа! Хендербе салгалдарында,
өңгөнгө бо таварылганы дамчыдар

Хендербе — улустун кара чаңгыс
аңы аңыра эш-өөрү колдуунда-ла
аңчылар. Күжүр эрнин сагыш-
чүү кирип келбес дээр! Ындыг
оп эдеришкен эжи Мөңгилекти
кааптар.

Эң чаңгыс болур душта
дүгүш дөг болурумгай.
Эң хая баарында
мудар болурумгай.
Аңы чаңгыс болур душта,
Аңыга дөг болурумгай.
Аңы хая баарында
мудар болурумгай.

Эң негелделиг, туруштуг, чугаакыр,
аңы, хүндүлээчел эрлер ховар-ла!
Төрүмелинден аажы-чаңының экизин
илек билер. Ол өг-бүлө туткан эжин
аңы хомудадып көрбээн, харын-даа
бүгдө чагай сеткилди шаңнаарын
ар. Аар ажыл кылыр дээрге, дуза ка-
аңы, сарлык, малды сагжы кааптар,
ар деп барганда, аар барба, аптара
чүңү-даа боду чүдүрер. Мөңгилек
ниг турда: «Бо дээрге эр кижиниң
аңы-дыр. Дуза херек, оолдардан бо-
ер» — деп баштактаныр. Ол туржук
аңы кааптар.

Бо-ла черниң борбак талы
Мочургаллаар үе келген.
Мөңгилекти кудалаары
Болчаг шагы чедип келди.
Мөңгилек бужурганыр хамаанчок, ула-
ааптар.

Алдын ала төнгөн болза,
Алаак сынмас туру деп бе?!
Арат-чонум төнгөн болза,
Аралажып чору деп бе?!
Хендербези:
Дөртөн ала төнгөн болза,
Дөң-не сынмас туру деп бе?!
Дөргүл-төрөл төнгөн болза,
Дөр-ле сынмас олуру деп бе?!
...

Аңы амыдыралында багай чүве бода-
күзээр. Ону баш удур чайладырын
ар. Ындыгларга Хендербе биле Комбу
жижиликер хамааржыр. Олар баштын
араа дег, бот-боттарын хүндүлөжир,
аңы, бодаан сеткили барык демей,
сиген белеткээрде, кыжын аңаарда,
кээрде, ыяш белеткээрде, кажаа-
а, кыштаг септелгезинге-даа бот-
аңында демнежип дузалажыр, чарыл-
ар. «Демниг сааскан теве тудуп чиир»
ышкыжыгай.

Ар-ле өлөң сиген кескеш, дыттарда

быжыглан адагаштарга чадыр аланды
кылгаш, аңаа азып кургадып алганнар.
Комбу шай хайындыргаш, борбак пашчы-
гажынга хой чарыны, эзгилери дүлгөш,
Хендербени: «Чемненип көрөм, эш» — деп
чалаан. Оон эжиниң хүлүмзүрзэн чазык
арнынче көргөш:

— Менде сээң-биле шагда-ла дугур-
жуксаан чугаам бар ийин. Кудалашса
деп. Менде оол бар, сенде кыс бар-дыр.
кайывыс-даа назы-хар улгадып бар чыдар-
дыр бис. Мээң оглумну билбес эвес сен,
чораан-на боду-ла ол-дур.

— Билбес боор бе?! Чыткан хой тур-
гуспас томааның оол чораан. Ажылгыр,
сиген-даа белеткежиптер, ыяштап-даа
бээр, дузалашпас чери-ле чок, артында-ла
кижи эмчизиниң дээди эртемни дооскан
аныяк кижидир. Бир катап меңээ хая чугу
сөңнээниң база утпас-тыр мен. Оолдун бо-
ду-биле дугурушкаш, Чойганга ужуражып
көөрүн сүмелеп көрөм.

Шак-ла ынчаар тайганың тайгазынга
оттук солчуп, шай бузуп үлөшкөннөр. Бу-
рунгу чаңчыл, чаагай үлө деп чүве ол-дур.

Бурунгу ай календары-биле сес
айның 14 үези. Күстүң шалып изиг
өйү. Аяс дээрниң диндинде борарар
булут чок.

Хендербе уруу Чойганның кудазын
тыва чаңчыл езугаар эрттирер. Шыңгы
белеткел оон харысалгазында. Ол
бүгүнүң деткикчизи Мөңгилек-ле болгай.

— Эске аалдардан төрөлдер база
келир болгай, доскаарда арткан кады-
рынчыны чый тиге кааптайн, бо келген
чээннериң кидистен өйдүрүп көрөм.
Ажыл-иштиң кончуг үезинде аныяктар
ышкыжыл.

— Ол-даа шын-дыр, авай! Мен Ка-
раланы мунупкаш, дески шыкка кезек
маңадыптайн, шүңме — деп, Соруктуг
хөөрзэн.

— Далашпа, оглум. Хой кадарып ту-
рар угбаң Чойганга хүнезин кылдыр чаа
баскан быштаткан, үргене кадыындан,
тыва далган, саржагдан, эжегейден аппа-
рып бер. Ой, оглум, сүтке чууруп каан өл
ааржы дыка тодуг дивес силер бе? — деп,
Мөңгилек хал-савазын сунуп орда:

— Ол-даа чөптүг. «Шын» солундан
чедирип бер, тыва дылда солун чүүлдер
эндерик чорду — деп, Хендербе улашкан.

— Мээң өңнүүм Карала турда, чүү
боор, каш халыткаш, чедирип бээйн. Эжим
Хүлери ушкарып алыин, оон келгеш,
дүктү өйүптерге, таптыг сөөртүп турбас
мен бе.

— Четтиге бээр силер, дыка далашпа.
Дүктү өг шывыыңа белеткээр — берге
ажыл. Дүктү дыдар, дескилеп салыр, каш
яңзы хээлеп каастаар, суг-биле шаптаар,
тырыыр, ораап кылыры, өөри дээш, ажил-
ла хөй — деп, Хендербе чазыктырган.

Күскү хүннүң дуртунуң узуну кайгам-
чык. Оргулааш тайгазының ийи багана
дег бедиктеринден хүн херелдерин чажып
эглээң соонда, Мөңгүлек сыннарындан
баткан төңчү чок хой «чыскаалыпкан»
аалынче углай бадып эглээң.

Дорала аът мунган аныяк оол Чойган-
ны уткуй бичежек ой артындан үнүп кел-
геш, ажар чоокшулаан хүнче көрбүшаан,
Чойганның бараанын көрө сал-ла, кымчы-
зы-биле аъттың херек талазынче шывы-
дыктай аарак кадарчы кыска чоокшулап
келген.

— Ажыл-иш бүдүнгүр-ле болзун,
чорууңар чогуңур-ла болзун! — дээш,
Дугар Чойганның ооргазын куду баткан
чодур кара чажынче, чодураа дег кара
карактарынче хүлүмзүрүй аарак көргөн.

— Чол кончуг кижиде кайгаар чүвөл?
Чорууң чогуңур болзун. Эр кижиде аъттың
баш талазынче сол болбас, саарыныче
кагар-ла болгай. Чоруң чогувайн баар
чоор, Дугар — деп, Чойган чагаан утканы

илередиң чугаалаарга:

— Ол-даа чөп чугааладың. Далаштын
хайы-дыр. Ачам ачаңга оттук солчуп, шай
бускан дээр, оода-ла Чойганга албан ужу-
ражып көр, чаражынга чалынма, чаргы сөс
этпе дээр чүве.

— Ачам меңээ база чагаан турган чүве.
аът-хөл, дөргүл-төрелиң эдерткеш, айның
чаазында, келир күстүң дүжүт үезинде,
хой кудуруу калбаргыже үеде чедип кээ-
рин дамчыт — деп баштактангаш, чууруп
каан ааржыны аяк долдур куткаш, сунган.

— Мону тыныш чокка ижиптер
болзунза, эрниң эрези, чорууң чогуңур
эр болур сен.

Дугар бичии када сөгөдектей олура
каапкаш, ийи холдап хүндүткел-биле аяк-
ты туткаш, доозазын иже каапкан.

— Четтирдим. Чойган сының чаражын,
бир-ле чугаалаксаар сеткилим бар — дээш,
Дугар адының таалыңындан песте ораап
каан мөңгүн сырга, чүстүктү сунгаш, — Бо
чүстүктү суп алыр болзунза, чүс-даа чыл
чурттаар сен. Чойган дег хөнү-сының улам
чараш апаар — дээр.

— Сөглөксээн бодалың ол болза,
четтирдим. Бо-ла болчашкан черивиске
үргүлчү кээп тур.

— Черниң чараш чөчзөн сунуп тур мен.
Черле утпас мен, үргүлчү кээр мен. Ын-
чалза-даа каш хонгаш, шериг чоруур-мен.

— Төрзэн чурт, Тыва, төрзэн чонун
дээш албан-хүлээлгөң күүсеткеш кээринге,
бо-ла кызыл-хүрөң дыттарлыг Дөргүннүң
чечек-чимистиг шыгынга демей-ле ужура-
жы бээр бис. Хой аалче кирер деп барды.
Дуңмаларывыс кел чыдырлар, көр даан.

— Болчаг чаңгыс. «Сөглээн сөс — кер-
кен ыяш» дээр ийикле — дээш, Дугар кысты
куспактаптарга, бир-ле чүс чок чүве дег
ээлгир болган. Карактары уткужуп кээрге,
ийи кызыл чаагыңче ошкай каапкан.

Чойганның дуңмазы Соруктуг эжи
Хүлери-биле дедир эеп кел чыдарын
Дугар база эскерип каан.

— Акың Дугар хая чугу тып эккелгеш,
ачамга бир хапты бергеш: «Улгады берген
улуска чөдүл-каккыл, хол-буттуң чүс-сөөк
аарыгларыңа, оорга ээлбестээнде дуза-
лаар чүве» — дээш, авазыңа чедирип
бээрин дилзэн ышкыжыл.

— Ооң тыппазы чок. Эмчи кижиде болгаш
ындыг ийикле, эм оъттар чыыр, улусчу
аргалар-биле эмненирин өөрөткен чо-
руур кижиде — деп, эжишкилер чугаалажып
чорааннар.

Дугарның Чойганга ужурашкаш чоруп-
канын көргөш, кадарчыга катап чоокшулап
келгеннер. Соруктуг угбазының холунда
мөңгүн чүстүктү эскергеш, бир-ле чүвени
чугаалаар бодаза-даа, дидинмейн турган.

— Бо кайызыл? Кымның оглун, Со-
руктуг?

— Дугарның дуңмазы мээң эжим-дир
ийин.

— Эр хейлер! Ачаларыңар ышкыш база
бүгү назыныңарда эдержир силер. Ам бо
хойну аалче чедире бериңер, аът меңээ
херек апарды» — дээш, чорупкан.

Орук ара ачазының Хендербениң: «Мал
эмчизиниң чугула эртемни доозуп алдың.
Хар-назының чээрби аяп чоруй барды.
Сенээ хүндүткел-биле чугаалаайн, аваң бо
чугааны база деткээр кижиде. Чүвениң ужуру
болза мындыг: мээң кырыгыже эдержип
келген эжим Комбу-биле хол-сөс чаңгыс,
оттук солчуп, шай бускан улус бис. Оглу
Дугар ужуражып келзе, даржыта эки чок,
чугаа чаңгыс болдур ийин, уруум» — деп
чугаалаанын сактып чораан.

Дугар аалындан ырак эвесе Хараар-
Тейже үне бергеш, кадарган чылгызын
барааннап олураарга, ооң келген уундан
аъттыг херээжен кижиде шалыпкыны кон-
чуг чөлзип орган. Чойганны танып кааш,
аъттангаш, куштуң дүргени-биле уткуй
халдыпкан. Ийи аныяк аъттарындан

дүже халышкан соонда, Дугар Чойганны,
көдүрө аарак, куспактап алган. Долгандыр
шыпшың, чүгле булуттар аразындан айның
чыры булуттун көзүлгөн.

Даң адып, чер кыры кара-шокар чырып
орда, Чойган удумзурай берген. Дугар ону
хөрөктээш-биле шуглап каан.

Аныяк оол сергээ кончуг Дөргүннүң
кара суунга чуна каапкаш, үени
халас эрттирбеси-биле ап чораан домбу-
зун долдур суг куткаш, черлик шай каап,
хайындыра каапкан. Ынакшааннар иелзэн
эгин кожа олурупкаш, ажы-төлдүг болурун,
тараа мал-маган өстүрерин, көдээге ажил-
дап-чурттаарын сүмөлөшкөннөр. Дугар
номчуп чорааны «Каң канчап катканыл?»
деп Н.Островскийниң номун сунгаш:

— Амыдырал чаңгыс катап төрүттүнер,
ону кандыг-даа човулаң, муңгарал чок
чурттаа эки — дээрге:

— Номчуттуңарың аажок-тур, а дорт,
шын чугаа — аас-кежиктиң бир оруу — дээш,
таалыңыңдан «Шын» солуну уштуп сун-
ган. Ында Александр Даржайның «Уруум
кудазыңа сөглээн сөзүм» деп шүлүүн
номчурун сүмөлзэн. Оон аныяктар кыс
кижиниң өгленгеш сагыыр чүүлдерин са-
лаа басып сагынгандар:

Бээ-кунчууң эки чаңын эдериң чор.
Даңгаар эртен кымны мурнай
тура халааш,

Далган-хуужуур, сарыг шайың
хайындыр.

Кижиниң бир улуг байы — оду болур
Кирген чонун аңаа чыннып,

сергеп алзын.
Кижиниң бир дээди байы — ажы-төлү,
Ада-өгбө төөгүзүн утпайн салгаар.

Амыдырал шимеп каастаар,
чечектер-дир.

Кижиниң бир төнмөс байы —
кырган, чалыы

Кирген-үнгөн чону боор чоор,
утпа, кызым.

— Кандыг кончуг чиге сөглээн чоор!
Шеригден келгеш, эжиң уттун, чечек болур
ажы-төлүң кагаш чоруптуң — деп, Чойган
шүлүктү ажыглап каапкан.

Кызыл хоорайның «Азияның төвү»
тураскаалдың чанынга шеригже оолдар-
ны үдээр дээр ада-ие, аныяктар чурукка
тырттыржып, хоорайның шериг кезээниң
чанынга байырлашкан. Чойган чай кадын-
да: «Эки, менди чоруур сен, кадыкшылың
камна, чагаадан бижиер сен» — дээш,
Дугар биле кады турар чуруун сунган.

Аныяк кыс төрзэн Сталин аттыг кол-
хозунга мал эмчилеп, малчыннарның
аалдарын эргип чорааш, чанып олурда
почтальон Шагдыр угбай:

— Чүгле бодунга холунга тыпсыр деп
каан чагаа-дыр, танцыла — дээрге, Чой-
ган: «Че-ве» — дээш, ооң-биле бөөлдени
каапкан.

Ол-ла черинге чагааны часкаш, чурук-
та танывазы оолдар аразында Дугарны
танып кааш, ошкай каапкан. «...Болчаг
чери Дөргүнге чедө бээр мен, мана. Сээң
Дугар Комбу» деп каан болган.

Бир чыл эрткен. Бир-ле хүн Чойган
Дөргүн аалдарын эргип чорааш, болчаг
черин таварыптар-дыр дээш, Чечектиге
ээпкен. Элдеп чүвөл! Эзерлиг аът өртеп
каан, кижиде-даа чок. Хек эткен ышкыш. Мын-
чан канчап хек турар чоор дээр, адындан
дүшкеш, хек эдип турар черже чоокшулап
кээрге, артындан бир кижиде караан дуй
тудупкан. Хая көрнүп кээрге, шериг хептиг
Дугар бо турган. Чойган ооң куспаанче чай-
гаар кире берген. Сөглээн сөзүңге, ынак
эжинге шынчы деп чүвөл-дур.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

ФИЛИАЛ ФИТОЦЕНТРА «ПРАСКОВЬЯ»

Республика Тыва,
г. Кызыл,
ул. Сергея Лазо, 112
Тел.: 8-913-352-47-74

На правах рекламы

ИНН 7707083893

Типография ООО «ПЕЧАТНИК»

реализует
бумагу

«Снегурочка»

(количество ограничено)
Готовые книги регистрации длительного и постоянного хранения,
БСО (от 030 коп), этикетки и т.п.
г. Кызыл, ул. Красноармейская 100, офис 16 (цокольный этаж)
к.т. 8-394-22-2-15-08; 8-923-269-13-09.

Телевирлиг үндезинге

ШАРЫ

Огромный выбор
конфетти, грамоты, открытки,
буквы, цифры, украшения
для машин, наборы для
сервирования стола, ходячие
шары, гелий.
Оформим шарами любой
праздник!

Магазин «ВСЁ ДЛЯ
ПРАЗДНИКА»
тел. 8-923-262-48-48

ИЗВЕЩЕНИЯ

«В администрацию муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина **Дангыт-оол Мергена Даниловича** о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 5 (пять) лет из земель сельскохозяйственного назначения с разрешенным использованием для размещения, расположенного по адресу: Республика Тыва, Чирчикский кожуун, м. «Дээрбе-Даш», с ориентировочной площадью 0,1 кв. м (площадь земельного участка уточняется при межевании).
В рамках действующего законодательства администрации муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва» течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимаются письменные возражения по данному заявлению».

Вр.и.о. начальника отдела по земельным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва

«В администрацию муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина **Дангыт-оол Мергена Даниловича** о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 49 (сорок девять) лет из земель сельскохозяйственного назначения с разрешенным использованием для ведения личного подсобного хозяйства, расположенного по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский кожуун, м. «Ой», с общей площадью 5000 кв. м, с кадастровым номером 17:14:0501004.6.
В рамках действующего законодательства администрации муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва» течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимаются письменные возражения по данному заявлению».

Вр.и.о. начальника отдела по земельным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина **Шожап Арбай-оол Анатолийовича** о предоставлении земельного участка из земель населенных пунктов с кадастровым номером 17:01:0301014-157 расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Хемчик, ул. Сергея Шожап-оола, с разрешенным использованием (назначением): для индивидуального жилищного строительства, с общей площадью 1284 кв. м.
В рамках действующего законодательства администрации муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимаются письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Мольская, д. 19, каб. № 222.

Вр.и.о. главного специалиста экономического отдела по имущественным отношениям Сундунского кожууна Республики Тыва

Сөөлгү оруу

Бай-Тайганың эң хүндүткелдиг кижилериниң бирээзи, РСФСР школаларының алдарлыг башкызы, Улус өөредилгезиниң төрө хөй чылдарда математика, физика башкылап, өөредилге эрчилеп ажылдап чораан хоочун башкы, эргим, хүндүлүг даайа **Долзамаа Салчаковна СУГЛАЙ-ООЛ** үр эвес аараанының сөөлгү-биле холбаштыр оон оолдары Союман Иргитовиче, Б. Иргитовиче болгаш кензэттеривиске, оларның уруг-дарыына, төрүлүгүске, даай-ававыстың эш-өөрүңге, коллегаларына башкы санныг өөреникчилеринге ханы кажыдыдалывысты илгерилейт. Ынак башкывысты сентябрьның 4-те Тээли суурдан сөөлгү үдээрин дыңнаттывыс.

Кызылда дунмалары, төрөлү

ГОРОДОК-ПРИНТ

-Полиграфия
-Силерниң чурууңар
кирген белектер
-Сувенирлер
-Хепке бижиктер

Визиткалар, чалалгалар,
календарылар, футболкалар,
стаканнар, тавактар, сырттыктар,
пазлдар, акрил магниттер,
брелоктары. Силерниң
күзелиңер-биле кылып турар.

Кызыл хоорай,
Ленин кудумчузу, 50,
"Меридиан" садыг төвү,
офис 208.
Тел.: 8-913-359-48-00.

УАЗ

автомашинага
артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур.
Чагыдар болза, өртөөнүң 50 хуузуң баштай
төлеп алыр.

Өртөө Новосибирск хоорайны.

Магазин «Регион 17», Интернациональная
кудумчузу, 115,
(2 дугаар каз) Тел. 8(394-22)-6-60-40,
8-913-358-08-88.

ИП ФАДЕЕВ А.Ю. ИНН 170108166930

Телевирлиг үндезинге парлаан.

Кара болгаш өңнүг металлдарның

бузундуларын хүлээп ап турар бис.
Өртөө аар.

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 94,
«Одежда» баазасы.

Тел. 8-923-384-38-78.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

ЧАРЛАЛ

Чадаана хоорайда Комаров кудумчузу, 1 кв
1-де Дус-Даг дузун садып база хой дүгүңге, инек
кежинге орнажып хүлээп ап турар. Инек кежи чаа
болгаш эки дүрүп каан болур.

Харылзажыр телефону: 8-923-268-82-58.

Кызыл хоорайда хуужуттунган чер садып
тур мен.

Тел: (8394-22)5-00-52

Общество с ограниченной ответственностью
торгово-производственная компания «Арболит» реализует:

- Мини-АТС, телефония
- Охранно-пожарная сигнализация
- Система контроля доступа
- Структурированная кабельная сеть
- Видеонаблюдение
- Электромонтажные работы
- Арболитовые блоки
- Огнезащитные покрытия
- Арматура
- Стеклопластиковая наливные полы
- Теплые полы
- Базальтовая фибра
- Пропитки для бетона
- Строительные работы

ул. Оюна Курседи, 54, т.: 8(39422) 3-70-11, 8-983-516-07-88, 8-923-397-42-77

МӨЧЭЭН КИЖИЛЕРГЕ ТУРАСКААЛДАР

мрамор, гранит, чуруктарын
сиилбиир, бижимелдерни
чайырлаар, тураскаалдарны
тургузар.

Хем ол чары, Саянский
переулок, 23.

Тел: 8-913-359-9494;
8-923-380-9494.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва
Республиканың Информатизация
болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин
күүседип турар
Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
редакторнун дузалакчызы—2-30-69, редакторнун оралакчызы
—2-19-87, бухгалтерия—2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтилеп-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05.
Экономика килдиз—2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-
ниити амыдырал килдиз—2-03-88. Очулга килдиз—2-03-87.
Реклама, чарлал килдиз—2-03-90, Тел/факс (394-22) 2-30-69.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.
Тираж 4603. Номерни парлагаше дужааганы,
график езугаар—21.00, херек кырында—18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 3010181050000000000
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар
адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албан-хүкүмүт Тыва Республи-
када хайгаарал талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүк-
Херчилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 3-те)
Солунда парлааттынган материалдарның авторларының бодалдары, редак-
цияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өскө-
фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.